

Т.В.Пастушенко*

СПАДОК ВІЙНИ: ПОЛІТИКО-ПРАВОВЕ СТАНОВИЩЕ РЕПАТРІАНТІВ У ПОВОЄННОМУ РАДЯНСЬКОМУ СУСПІЛЬСТВІ**

У статті розглядається становище колишніх оstarбайтерів та військовополонених у повоєнному радянському суспільстві на прикладі репатріантів-киян. Функціонування радянської системи нагляду і політичного контролю та шляхи пристосування до неї простежуються через вивчення процедури отримання дозволів на проживання в Києві або пошук інших способів легалізації становища репатріантів у столиці УРСР.

Вплив Другої світової війни на радянське суспільство важко переоцінити. І справа не лише в безпрецедентних людських жертвах, руйнаціях та інших бідах населення СРСР. Участь у війні – тим чи іншим чином – стала після її закінчення критерієм, за яким визначалися статус і роль особи у суспільстві. Інквізиторське запитання: «Чи перебували на окупованій території?» – дамокловим мечем висіло над кожною радянською людиною, котра хоча б якийсь час жила під владою нацистів. А що вже говорити про тих, хто потрапив у полон чи працював на підприємствах ворога! Під час прийняття рішень керівними органами СРСР свідомо не бралось до уваги, що вся територія України була окупована, а понад два мільйони її жителів не з власної волі опинилися на примусовій праці в райху й нині важко знайти хоча б один населений пункт, звідки б не вивозила «рабів» німецька, румунська чи угорська окупаційні влади. Складність ситуації доповнювалася величезною кількістю радянських військовослужбовців, що потрапили у полон, праця котрих також масово використовувалася в економіці нацистської Німеччини. Після закінчення війни ці мільйони «східних робітників» і військовополонених (за офіційними даними – 4,5 млн¹) – колишніх радянських громадян – поверталися (репатріювалися) до СРСР.

Повоєнний період становить один із ключових та найбільш драматичних етапів розвитку тоталітарної системи й радянського суспільства. На той час СРСР, як держава-переможниця у Другій світовій війні, досяг своєї найвищої могутності на міжнародній арені. З іншого боку, у перші повоєнні роки кількість в'язнів ГУЛАГ сягнула своїх найвищих показників від часу існування цієї структури. До цієї хвили репресованих потрапив переважно «воєнний» контингент, у тому числі й колишні військовополонені та цивільні примусові робітники, які повернулися до СРСР за репатріацією. Не всі вони обов'язково зазнавали кримінального переслідування, але «другосортність», невизначеність їх громадянського статусу, незважаючи на декларовані державою права і соціальні гарантії, були досить відчутними. У статті розглядається становище цієї категорії громадян у повоєнному радянському суспільстві на прикладі репатріантів-киян.

У більшості досліджень того періоду зосереджено увагу на діяльності репресивного апарату й жертвах насильства². У працях соціального

* Пастушенко Тетяна Вікторівна – канд. іст. наук, ст. наук. співроб. Інституту історії України НАНУ.

** Дослідження здійснене за фінансової підтримки проекту 903.00/6-01 Німецького федерального фонду «Пам'ять, відповідальність і майбутнє» у рамках програми «Документація примусової праці як завдання збереження пам'яті».

спрямування, за небагатьма винятками, проблеми такої категорії громадян, як репатріанти, взагалі не згадуються³. Дослідники ж теми репатріації вивчають процес повернення колишніх громадян до Радянського Союзу через призму діяльності спеціально створених для цього органів (Управління уповноваженого в справах репатріації при РНК СРСР, відповідних відділів при РНК УРСР та обласних радах) і не завжди акцентують увагу на вплив уже існуючих державних структур⁴. Продовжують залишатися недостатньо вивченими питання адаптації репатріантів до соціального середовища після повернення на Батьківщину⁵.

Особливість становища колишніх оstarбайтерів та військовополонених, що поверталися до Києва, на котру мало уваги звертали дослідники, зумовлена офіційною забороною радянського уряду проживати репатріантам у столиці УРСР. Згідно з постановою РНК СРСР №30-12 с від 6 січня 1945 р. «Про організацію прийому громадян, звільнених Червоною армією й військами союзних держав»⁶, усі репатріанти повинні обов'язково повертатися до своїх попередніх місць проживання, але їм заборонялося селитися в Москві, Ленінграді та Києві. Це рішення стосувалося доль десятків тисяч людей. Київ був чи не єдиним містом СРСР, з якого масово вивозилося населення на примусову працю під час нацистської окупації (понад 50 тис.) і куди йому було заборонено повертатися після війни. При цьому в 1947 р. у столиці УРСР офіційно проживали понад 16 тис. репатріантів⁷. Яким чином кияни та представники державної влади вирішували таку життєву колізію, і становить науковий інтерес. Саме через процедуру отримання дозволів на проживання в Києві або пошук інших способів легалізації становища репатріантів у столиці радянської України спробуємо простежити функціонування системи нагляду і політичного контролю за ними та, відповідно, пристосування до цієї системи.

Серед питань, на котрі буде дано відповідь: які саме організації долучалися до процесу контролю, як відбувалася їх взаємодія, якою була його ефективність і чи можливо було уникнути цього контролю?

Джерелом цього дослідження стали урядові документи, листування, матеріали про розгляд скарг звернень колишніх військовополонених та оstarбайтерів до відділу у справах репатріації при РНК (з березня 1946 р. Ради Міністрів) УРСР та відповідних відділів при Київській обласній та Київській міській раді депутатів трудящих (ЦДАВО України, ЦДАГО України, Державний архів Київської області, Державний архів міста Києва), довідки та інформації НКДБ про хід перевірки репатріантів та агентурно-оперативної роботи із ними (Галузевий державний архів Служби безпеки України). У статті також використано матеріали 40 біографічних інтерв'ю з мешканцями Києва – колишніми оstarбайтерами і військовополоненими, проведених авторкою за методологією усної історії⁸ у рамках міжнародних проектів «Збір документальних свідчень про долі людей, які в роки Другої світової війни залучалися до рабської та примусової праці на території Третього райху»⁹, «Книга пам'яті колишніх в'язнів концтабору Дахау»¹⁰, «В'їзд репатріантів до Києва заборонений»: становище репатріантів у повоєнному радянському суспільстві». Деякі спогади, цитовані у статті, опубліковано в окремих збірниках документів¹¹.

Щоб детальніше розібратися у становищі колишніх військовослужбовців та оstarбайтерів, спочатку необхідно коротко зупинитися на еволюції правового статусу цієї категорії громадян у СРСР. «Діалектика» ставлення

радянської влади до репатріантів впливала із часто взаємовиключаючих протилежних підходів, котрі умовно можна назвати ідеологічним та прагматичним. За законами СРСР (які були також міцно впроваджені й у свідомість громадян), особи, котрі не за своїми службовими обов'язками мали контакти з іноземцями або виїздили за кордон, неодмінно викликали підозру; їх дії могли кваліфікуватися як злочин (ст.58 Кримінального кодексу РРФСР та, відповідно, ст.54 КК УРСР) нарівні зі шпигунством, антирадянськими заколотами, шкідництвом, контрреволюційною агітацією й т.ін. У 1934 р. було запроваджено новий склад злочину – «зрада батьківщини» (додатки до ст. 58 – 1-а, 1-б, 1-в, 1-г КК РРФСР), покарання за який зазнавали всі повнолітні члени родини «зрадника». Перехід військовослужбовця на бік противника входив до переліку військових злочинів та карався смертю, а члени його родини підлягали арешту або заслання незалежно від того, знали вони про його наміри чи ні.

Воєнна катастрофа 1941 р., коли значні території з цивільним населенням за досить короткий термін були окуповані противником, а чисельність полонених військовослужбовців РСЧА обчислювалася у мільйонах, викликала відповідну реакцію керівництва Радянського Союзу – посилення репресій, у першу чергу щодо військових. Постанова ДКО СРСР від 16 липня 1941 р.¹² та наказ Ставки ВГК Червоної армії №270 від 16 серпня 1941 р. визначали задачу в полон як «дезертирство» і «зраду батьківщини», покарання за що зазнавали не лише військовослужбовці, а й члени їх родин: сім'ї командирів та політпрацівників підлягали арешту, а солдат – позбавленню державної допомоги.

Проте дійсність вносила свої корективи. Проблему військовополонених та оточенців, що поверталися через лінію фронту в розташування радянських військ уже з перших тижнів війни, мала вирішити постанова ДКО №1069 сс від 27 грудня 1941 р., яка регламентувала порядок перевірки й фільтрації «колишніх військовослужбовців Червоної армії», що вийшли з оточення, та звільнених із полону. На виконання цієї постанови було видано відповідні накази НКВС №001735 від 28 грудня 1941 р. та НКО СРСР №0521 від 29 грудня того ж року. Усі звільнені чи ті, котрі втекли з німецького полону військовослужбовці, через армійські збірно-пересильні пункти направлялися до спеціальних фільтраційних таборів НКВС (існували з січня 1942 р. до січня 1946 р.), в яких організовувалася робота з виявлення серед колишніх полонених «зрадників батьківщини», шпигунів та диверсантів. Після перевірки військовослужбовці, на котрих не було знайдено компрометуючих матеріалів, направлялися на поповнення діючої армії. Отже, формально запроваджувалася процедура для з'ясування обставин злочину у полоні і поведінки у ньому.

Перші законодавчі документи щодо визначення ступеня відповідальності цивільних осіб, що перебували на окупованих ворогом радянських територіях, з'явилися на початку 1942 р. Наказ прокурора СРСР від 15 травня 1942 р. №46 сс «Про кваліфікацію злочинів осіб, що перейшли на службу до німецько-фашистських окупантів у районах, тимчасово захоплених ворогом», роз'яснював, за які дії настає кримінальна відповідальність. За ст.58 1-а – зрада батьківщини – вищій мірі покарання або 10 рокам ув'язнення підлягали «радянські громадяни, що перейшли на службу до німецько-фашистських окупантів, а також виконували вказівки німецької адміністрації зі збирання продовольства, фуражу та речей для потреб

німецької армії, відбудови промислових і комунальних підприємств ... шпигуни, провокатори, донощики»¹³.

Таємна постанова ДКО СРСР від 24 червня 1942 р. «Про членів сімей зрадників батьківщини» встановлювала порядок, за котрим підлягали арешту й засланню родичі військовослужбовців і цивільних осіб, засуджених судовими органами або Особливою нарадою при НКВС СРСР до вищої міри покарання за ст. 58 1-а. До вже існуючого з 1934 р. переліку злочинів додавалися: сприяння німецьким окупантам, служба в їх каральних або адміністративних органах, навіть «спроба зради батьківщини» чи «зрадницькі настрої», а також відступ разом з окупантами¹⁴. Таким чином, у 1942 р., – період найбільш масової депортації цивільного населення з України до райху – сотні тисяч невільників, що працювали в економіці Німеччини, радянським законодавством були визначені як злочинці (їх дії цілком можна було кваліфікувати як кримінальні: «виконували вказівки німецької адміністрації зі збирання продовольства, фуражу та речей для потреб німецької армії», «відступ разом з окупантами») нарівні з тими, хто служив у поліції й допомагав окупаційній владі цих робітників вивозити.

25 листопада 1943 р. постанова пленуму Верховного суду СРСР №22/М/16/У сс «Про кваліфікацію дій радянських громадян, що надавали допомогу ворогу в районах, тимчасово окупованих німецькими загарбниками», більш чітко розмежовувала кваліфікацію таких провин, як «зрада батьківщини» та «співпраця з ворогом». Громадяни, котрі допомагали окупантам у здійсненні їх економічних заходів – відбудові промислових підприємств, транспорту, збирання продовольства й фуражу – підлягали покаранню за «співпрацю з ворогом».

Черговою постановою пленум Верховного суду СРСР «Про кваліфікацію самовільного переходу лінії фронту на бік противника» від 7 березня 1944 р. знову продовжив практику розширювального тлумачення закону на шкоду обвинувачуваному. Перший пункт цієї постанови декларував, що «самовільний перехід лінії фронту на бік ворога особою, котра не перебуває на військовій службі, здійснений з метою надання сприяння ворогу або, хоча б і без такої мети, але з ворожих намірів до Радянської влади, повинен розглядатися як акт зради Батьківщини та кваліфікуватися за ст.58 1-а КК РРФСР та відповідними статтями КК інших союзних республік»¹⁵. Другий пункт згаданої постанови передбачав відповідне покарання і для «пособників». «Перехід лінії фронту без намірів свідомо сприяти ворогу», а лише у статусі «підлеглого» окупаційній владі вже кваліфікувався як «акт сприяння ворогу» за ст.58-3 КК РРФСР та відповідних статей КК інших союзних республік¹⁶. Коментуючи цей документ, Т.Вронська наголосила, що замінивши слово «кордон», як це було у ст.58 1-в (ст.54 1-в КК УРСР), де йшлося про відповідний злочин військовослужбовців (коли «за компанію» з ними до кримінальної відповідальності у вигляді заслання на п'ять років до Сибіру потрапляли і повнолітні члени їх сімей), на «лінію фронту», вища судова інституція держави автоматично розширила коло «злочинців» не лише за рахунок «зрадників» із числа цивільних, а і їхніх родичів, оскільки після постанови від 7 березня 1944 р. вони начебто цілком легітимно підпадали під дію кримінального законодавства¹⁷.

Практичним виявленням «зрадників батьківщини» із числа військовослужбовців, котрі були в німецькому полоні або оточенні, займалася військова контррозвідка – особливі відділи НКЮ (з квітня 1943 р. СМЕРШ).

Цивільними громадянами, які співпрацювали з ворогом, їх пошуком, розслідуванням справ та покаранням займалися територіальні органи НКВС¹⁸. Робота з виявлення осіб, що співпрацювали з ворогом, проводилася шляхом відповідних оперативних методів і заходів, а також під час обліку й перереєстрації населення у межах паспортизації на щойно звільнених територіях. Перепрописка, за задумом НКВС, мала на меті відновити облік населення, «надати сприяння судово-слідчим і адміністративним органам у розшуку необхідних осіб»¹⁹. За даними паспортного відділу Головного управління міліції НКВС СРСР за 1943 р., під час такої переписки в місцевостях, визволених від окупантів, органи міліції виявили 66,5 тис. осіб, які працювали по обслуговуванню німецьких армій та у нацистських установах, а також 12,8 тис. осіб, чії найближчі родичі відступили з ворогом²⁰.

Отже, до часу виходу радянської армії на державний кордон СРСР (26 березня 1944 р.) й звільнення тогочасної території України від військ нацистської Німеччини та її союзників (28 жовтня 1944 р.) вже було підготовлено відповідну нормативну базу, згідно з якою сам факт полонення або перебування на території району цілком легітимно кваліфікувався як «зрада батьківщини», «пособництво», «акт сприяння ворогу» (залежно від обставин); до кримінальної відповідальності притягувалися і члени родин «злочинців».

Зміна воєнно-політичної обстановки в 1944 р. – перенесення бойових дій радянської армії на територію країн Європи, висадка англо-американських військ у Франції, підготовка до міжнародних переговорів щодо повоєнного поділу світу між союзниками по антигітлерівській коаліції, а, головне, гостра потреба в робочій силі для відбудови зруйнованої країни – усе це внесло певні корективи у ставлення влади до мільйонів громадян СРСР, що опинилися в роки війни за кордоном. На перший план вийшло питання організації повернення працездатного населення та його ефективного використання. Про зміни в офіційному ставленні до цивільних примусових робітників та військовополонених, що опинилися за кордоном, було оголошено в урядовому зверненні, опублікованому 11 листопада 1944 р. в газеті «Правда» у формі інтерв'ю з новопризначеним уповноваженим Раднаркомом СРСР у справах репатріації генералом П.Голиковим²¹. Чутки про очікувані репресії щодо репатріантів він назвав «безглуздя» та «нечуваною брехнею», котру навіть якось незручно й «зайве спростовувати». Офіційну позицію керівництва СРСР було висловлено так: «У радянських колах вважають, що навіть ті із радянських громадян, котрі під німецьким насиллям і терором здійснили дії, що суперечать інтересам СРСР, не будуть притягнуті до відповідальності, якщо вони стануть чесно виконувати *свій обов'язок* (виокремлено – Т.П.) після повернення на Батьківщину. [...] Усім радянським громадянам, котрі повертаються, надається повна можливість негайно взяти активну участь у розгромі ворога та досягненні перемоги, одним – зі зброєю в руках, іншим – на виробництві, третім – у галузі культури»²². З одного боку, це був суттєвий відступ від попередніх трактувань у таємних урядових постановках військового полону та примусової праці на ворога як злочинної діяльності, з іншого, – обмовка «якщо вони стануть чесно виконувати свій обов'язок» не залишала сумнівів, що умовою повернення репатріантів до своїх домівок і сімей є їх цілковита лояльність до радянської влади, готовність робити те, що накажуть, працювати там, де вкажуть. Адже будь-яке невдоволення або

«необережне» слово можна було витлумачити (згідно з чинними законами) як зраду.

Указ Президії Верховної Ради СРСР від 7 липня 1945 р. «Про амністію у зв'язку з перемогою над гітлерівською Німеччиною» продовжив низку постанов, котрими забезпечувалися права репатріантів як рівноправних громадян СРСР. Постанова Президії Верховної Ради СРСР від 1 грудня 1945 р. «Про внесення у списки виборців репатрійованих громадян СРСР» надала останнім рівні з усіма іншими виборчі права. Після прибуття колишніх військовополонених і цивільних примусових робітників до Радянського Союзу виникла необхідність нагального вирішення багатьох соціально-побутових проблем, пов'язаних з їх облаштуванням. Упродовж 1944–1948 рр. урядом СРСР було прийнято 67 постанов із різних питань правового й соціального становища репатріантів²³. 23 жовтня 1946 р. в газеті «Известия» для широкого ознайомлення було опубліковано офіційну інформацію про їх права та пільги, надані радянським урядом, яку також було розповсюджено Управлінням уповноваженого Ради Міністрів СРСР у справах репатрійованих громадян в усіх державних установах. У перших рядках цього документа наголошувалося: «Усі репатріанти, направлені до місця постійного проживання або для роботи у промисловості у складі трудових батальйонів, є повноправними радянськими громадянами, і на них поширюється радянське трудове законодавство, вони користуються всіма правами й пільгами, як і робітники підприємств та будівництв»²⁴. На репатріантів із колишніх військовополонених розповсюджувалися ті ж самі пільги, що й на демобілізованих із радянської армії. Після прибуття на місце проживання їм гарантували надання роботи за спеціальністю й виділення матеріальної допомоги для організації власного господарства (грошова позика, безкоштовний лісоматеріал). Інваліди, у тому числі й ті, котрі отримали інвалідність у райху, мали право на пенсію. Остарбайтерам зберігався безперервний загальний трудовий стаж, а інвалідам до нього зараховувався ще і період роботи в Німеччині. Багатодітні репатріантки мали право на допомогу й пільги²⁵. Цитований лист та багато інших постанов, ухвалених урядом СРСР, свідчили про поступове створення мінімальних умов для соціальної адаптації репатріантів у повоєнному радянському суспільстві, особливо стосовно найбільш безпорадних із них – матерів, неповнолітніх дітей та інвалідів.

Проте паралельне існування численних постанов і службових інструкцій не для друку щодо організації проведення репатріації не залишають сумніву про тривалий пильний контроль та нагляд за цією категорією громадян упродовж багатьох років після їх повернення на Батьківщину. Загальні обриси репатріаційної системи, завдання й методи діяльності відповідних органів дають уявлення про організацію такого контролю. Перші офіційні рішення щодо підготовки організації повернення радянських громадян до СРСР було ухвалено у серпні 1944 р.²⁶ У жовтні того ж року створено спеціальний апарат уповноваженого Раднаркому СРСР у справах репатріантів на чолі з генералом П.Голиковим – колишнім начальником Головного розвідувального управління Генштабу Червоної армії²⁷. Інфраструктура цього апарату складалася зі 127 фронтових і 57 армійських збірно-пересильних пунктів (ЗПП) наркомату оборони (НКО), створених на території Західної та Східної Європи, в яких одночасно могли перебувати близько 1,5 млн осіб. У роботі з репатріантами було задіяно понад 37 тис. радянських військовослужбовців²⁸.

Безпосередньо на демаркаційній лінії союзних військ у Німеччині й Австрії для обміну репатріантами із союзниками було організовано дев'ять прийомно-передавальних пунктів (ППП)²⁹. Другим, тиловим, «ешелоном» репатріації стали 35 збірно-пересильних таборів (ЗПТ), створених у прикордонній зоні СРСР, котрі об'єднувалися в пункти і підпорядковувалися НКО³⁰.

Одночасно почали організовуватися відповідні репатріаційні органи в Україні. Згідно з постановою РНК УРСР та ЦК КП(б)У від 31 серпня 1944 р., при уряді Української РСР було створено відділ у справах репатріації радянських громадян на чолі з М.Зозуленком, а із січня 1945 р. подібні відділи почали діяти у складі виконкомів обласних рад депутатів трудящих. У кожній області республіки організовувалися спеціальні перевірконо-розподільчі пункти (ПРП) – загалом їх було 45³¹.

До завдань репатріаційних таборів і пунктів входили тимчасове розташування репатріантів, забезпечення їх супровідними документами для проїзду до місця проживання, харчування, медично-санітарна профілактика; виділялися кошти для надання їм матеріальної допомоги продовольством, грошима та конкретними речами (найбільша потреба була у взутті й одязі); заводилася відповідна «політико-виховна» робота. Проте пріоритетними завданнями радянських репатріаційних органів були статистичний облік, політична перевірка та нагляд за громадянами, котрі тривалий час перебували за кордоном.

Після створення репатріаційної структури було спрощено існуючий до того часу порядок проходження перевірки військовополонених. Постанова ДКО №6884 с від 4 листопада 1944 р. визначала: «Всіх військовослужбовців Червоної армії, звільнених із полону радянськими чи союзними військами, направляти в міру їх повернення до Радянського Союзу у спеціальні запасні частини військових округів (а не спецтабори, як було раніше – Т.Л.), де їх належало перевіряти органам контррозвідки СМЕРШ НКО впродовж 1–2 місяців. Після перевірки всіх військовослужбовців та командирів, що не викликали підозри, направляти на поповнення військ фронтів. Виявлених під час перевірки підозрілих осіб (поліцейських, «власівців», комбатантів формувань вермахту), а також колишніх військовополонених офіцерів направляти у спецтабори НКВС для подальшої їх перевірки органами внутрішніх справ і СМЕРШ НКО. Усіх офіцерів після перевірки направити на формування штурмових батальйонів»³².

Цивільні репатріанти проходили спрощену перевірку та облік у збірно-пересильних таборах НКО і перевірконо-фільтраційних пунктах НКВС УРСР; після цього їх розподіляли за категоріями: жінок, дітей, людей похилого віку направляли за місцем проживання, чоловіків призивали до лав радянської армії або до трудових батальйонів, виявлених «злочинних елементів» або «підозрілих осіб» – так званий спецконтингент – передавали для наступного ведення слідства до перевірконо-фільтраційних таборів НКВС*, до слідчих органів (НКВС, НКДБ, СМЕРШ)³³. Усі репатріанти, котрі повернулися

* Існували перевірконо-фільтраційні табори (ПФТ) та перевірконо-фільтраційні пункти (ПФП) НКВС, функції яких суттєво відрізнялися. ПФТ (до лютого 1945 р. – спецтабори) діяли з 6 січня 1942 р. до 22 січня 1946 р., були фактично місцем ув'язнення і призначалися для утримання й «ретельної перевірки» радянських військовополонених, оточенців та інших осіб, підозрюваних у колабораціонізмі. Усього було створено 29 ПФТ. Перевірконо-фільтраційні пункти діяли з осені 1944 р. на кордоні СРСР і призначалися для збору, обліку та фільтрації всіх репатрійованих – як цивільних, так і колишніх військових.

на постійне місце проживання, згідно з наказом НКВС і НКДБ СРСР від 16 червня 1945 р., мали пройти ще одну перевірку в місцевих органах внутрішніх справ та держбезпеки³⁴. Для цього створювалися спеціальні перевірко-фільтраційні комісії (ПФК) під головуванням заступника начальника обласного управління НКВС, які складалися зі співробітників НКВС, НКДБ, контррозвідки СМЕРШ³⁵. Із березня 1946 р. в Радянському Союзі було організовано централізований оперативний облік репатрійованих громадян³⁶. В Україні, станом на 1 липня 1946 р., із зареєстрованих 1 081 541 репатріанта ПФК було перевірено 652 940 осіб³⁷. В.Земсков наводить дані про те, що на 1 вересня 1947 р. у СРСР залишилося ще перевірити 56 761 репатріанта³⁸. Очевидно, перевірка на місцях тривала приблизно до кінця 1947 р. Про зміст бесід у зазначених комісіях можна довідатися з «фільтраційних справ» – своєрідного досьє на остарбайтерів, які тривалий час зберігалися в архівах КДБ і становили державну таємницю, а з 1993 р. були передані до державних обласних архівів України³⁹.

У процесі фільтраційної перевірки в репатріанта забиралися всі документи, котрі могли б підтвердити його особу або факт перебування за кордоном чи працю у райху: робочі картки, трудові книжки, посвідчення, листи, нерідко конфісковували фото, радянські довоєнні паспорти, військові квитки тощо. Натомість особі, що пройшла реєстрацію в комісії, видавалося направлення на постійне місце проживання з позначкою: «посвідкою на проживання бути не може». Чи варто нагадувати, що у всіх містах та селах, куди вони поверталися, органи НКВС і НКДБ уже закінчили перевірку всього населення, що проживало на окупованій території, шляхом перереєстрації паспортів і переписки. Паспортна система виявилася одним із найбільш дієвих інструментів нагляду за населенням та його фільтрації⁴⁰. Паспорти були єдиними документами, що засвідчували особу, наявність їх давала право проживати у режимних місцевостях. Вони видавалися людям, які мешкали там до введення паспортного режиму, або особам, що досягли 16-річного віку. Репатріант із довідкою з фільтраційної комісії автоматично опинявся поза законом. Повторна перевірка й реєстрація зовсім не гарантували отримання бажаного документа. Найчастіше репатріантові видавали знову тимчасове посвідчення, змушували проходити перевірку кожні три місяці, півроку чи рік. Паспорти також мали короткостроковий термін дії – рік, п'ять років; великою удачею було одразу отримати безстроковий документ. Важливо зазначити, що у воєнні та повоєнні роки наявність у громадянина паспорта/дозволу на проживання в певній місцевості була тісно пов'язана з видачею продуктових карток – тобто життям. У разі відсутності необхідного документа особу впродовж 24 годин виселяли або вона несла кримінальну відповідальність за порушення паспортного режиму.

Таким чином, у реальному житті, незважаючи на декларовані права і свободи, політичний статус людини, котра після війни поверталася до СРСР із-за кордону, фактично мало чим відрізнявся від статусу кримінального злочинця – ті ж самі «бесіди» з працівниками НКВС та НКДБ, заведення спеціальної «справи», обов'язок реєстрації в міліції, заборона проживання у великих містах.

Для багатьох репатріантів-киян перешкодою на шляху додому став пункт у постанові РНК СРСР №30-12 с від 6 січня 1945 р. «Про організацію прийому громадян, звільнених Червоною армією й військами союзних держав», котрий забороняв репатріантам повертатися до Москви, Ленінграда

та Києва⁴¹. Треба зазначити, що столицю радянської України було віднесено до режимних місцевостей ще в 1940 р., а після визволення та у повоєнні роки обмеження на проживання у цьому місті ще більше посилилися і стосувалися майже всіх громадян (не лише репатріантів), «які прибувають у Київ неорганізованим шляхом: без перевodu, вербування або запрошення на роботу закладами, організаціями та підприємствами, за винятком інвалідів війни, які раніше проживали в Києві та родин військовослужбовців, які проживали у Києві, на момент призову військовослужбовця до лав Червоної армії, ВМФ та військ НКВС, якщо ці родини забезпечені в м. Києві житловою площею»⁴². Пропискою й видачею паспортів у столиці республіки займалися місцеві управління наркомату внутрішніх справ; паралельно в 1944–1946 рр. діяла Тимчасова комісія по регулюванню в'їзду громадян у місто, яка видавала дозволи на проживання в ньому. Після її розформування такі питання одноосібно вирішував голова виконкому Київської міської ради депутатів трудящих.

Як свідчать архівні документи, своєрідними посередниками у вирішенні проблем прописки і видачі паспортів киянам виступали й органи репатріації. На 1 січня 1947 рр. до відділу у справах репатріації при РНК (Раді Міністрів) УРСР надійшло близько 18 038 звернень та скарг громадян, із котрих третина стосувалася вищеназваних питань⁴³. Із наявного в архівних справах листування можна виділити певні етапи функціонування дозвільної системи. На перші листи, що надійшли вже у травні 1945 р., стандартною відповіддю була відмова у прописці: «Згідно з постановою РНК СРСР від 6.01.45 р. за №30-12 с, на цей час прописка у м. Києві не дозволяється»⁴⁴. Деяке «послаблення» відбулося після ухвалення Президією Верховної Ради СРСР 7 липня 1945 р. указу «Про амністію в зв'язку з перемогою над гітлерівською Німеччиною». Спільний наказ НКВС, НКДБ, Наркомюсту і Прокурора СРСР №0192/069/042/149 дозволяв відповідним органам направляти в режимні місцевості неповнолітніх, вагітних жінок і тих, які мають малолітніх дітей, людей похилого віку й інвалідів, що підпадають під амністію, котрі «направляються до попереднього місця проживання, до рідних і близьких родичів та надавати їм прописку»⁴⁵. Спеціальний наказ НКВС СРСР №00865 від 21 липня 1945 р. давав дозвіл на прописку в Києві таким же категоріям репатрійованих, якщо вони повертаються до рідних і звичайно при наявності житла⁴⁶.

Посилення паспортного режиму у 1946–1947 рр. відбулося після спільної постанови Ради Міністрів та ЦК КП(б)У «Про заходи по обмеженню в'їзду громадян в м. Київ і поліпшення роботи по виконанню законів про паспортний режим у м. Києві»⁴⁷. Репатріантів, що вже отримали прописку в столиці, почали знову виселяти. Приводом для такого рішення була формальна відсутність «направлення перевірконо-фільтраційних таборів у Київ», близьких родичів у місті або компрометуючі матеріали, виявлені в результаті перевірки внутрішніми органами на кшталт: «робота під час окупації», «добровільний виїзд до Німеччини». Найчастіше ж ніяких причин виселення взагалі не наводили, а викликали людину до міліції й пропонували в 24 години залишити місто. Пік відповідних скарг киян до найвищих владних інстанцій припадає на зиму 1946–1947 рр. Доходило до абсурду – залишити Київ пропонували репатріантам, що були студентами місцевих вузів чи робітниками, мобілізованими на роботу до київських підприємств, і котрим не встигли оформити відповідні документи.

Окрім роботи ПФК, для виявлення громадян, що незаконно мешкали у Києві, органами внутрішніх справ щомісяця проводилися перевірки паспортного режиму, тобто перевіряли мешканців житлових будинків, гуртожитків, робітників підприємств, за результатами яких порушників притягували до адміністративної та кримінальної відповідальності. Історія киянки О.Радивілової виглядає досить типовою для того часу: «Коли я повернулася з репатріації у будинок, де я народилася та жила все своє життя, мені районне відділення міліції запропонувало виїхати з Києва куди завгодно, оголосивши, що у столиці жити не можна. Мені відмовили в прописці. Я їм заявила, що їхати мені нікуди. Рідних або родичів ніде у мене немає, а тут я народилася, люди мене знають, залишилася моя квартира. Я не злочинниця, радянський громадянин, не моя провина, що мене забрали у рабство. Після декількох днів [...] мене заарештувала міліція й засудила до 2-х років за те, що жила без прописки»⁴⁸. Із подальшого службового листування вдалося встановити, що О.Радивілову після відбуття строку ув'язнення направили жити до Черкас, але у столиці радянської України їй так і не дозволили оселитися.

Результати перевірок паспортного режиму в Києві за 1946 р., котрі навела Т.Вронська, дозволяють показати масштаби боротьби з так званими «мінусниками». Так, у травні 1946 р з міста було виселено 820 осіб і притягнуто до кримінальної відповідальності 10, у жовтні, відповідно, 595 і 16, а в листопаді вибулих зі столиці нараховувалося вже 4085 осіб⁴⁹. Серед цих людей, як можна припустити, більшість становили репатріанти. Але навіть тим із них, кому дозволили повернутися до Києва (на початок 1947 р. на обліку їх було 16 174 особи⁵⁰), досить складно було остаточно узаконити своє становище. За даними міського паспортного столу, на 1 січня 1947 р. у місті було прописано 15 320 репатріантів, яким видали лише тимчасові посвідчення⁵¹ («Згідно з перевіркою, здійсненою відділом [у справах репатріації] видно, що переважна більшість репатріантів паспортів ще не отримала, і понад рік живе за тимчасовими посвідченнями»⁵²).

Це, так би мовити, зовнішній погляд на долю цих людей, створений на основі переважно офіційних документів із державних архівів. А як самі колишні остарбайтери й військовополонені оцінювали власне життя після війни? Досвід осіб, котрі витримали полон і примусову працю на чужині, а також повернення на Батьківщину, важливий для усвідомлення повоєнної історії.

У кожного із сорока опитаних корінних жителів столиці своя, несхожа на іншу історія повернення до рідного міста. Так, родину Євгена Р. виселили до Миронівки, де вона жила до середини 1960-х рр. Сім'я Олександри Г. тільки завдяки збереженим документам після чотирьох років судової тяганини змогла повернути собі родинний будинок і право залишитися у Києві. Інеса М. разом із матір'ю більше року жили в місті без документів і продуктових карток, переховуючись у знайомих. Тільки отримавши роботу санітарки в ортопедичному інституті мати змогла легалізувати своє становище, а 13-річна дівчина пішла до школи. Людмилі Т. та її матері дозволили залишитися у столиці тільки тому, що їх прізвища були у списку затриманих під час облави на Печерському базарі у липні 1942 р. Вона зберегла досить яскраві спогади про відвідування паспортного відділу Києва: «Ну ось тиждень пройшов, треба йти у цей ось [...] на Хрещатик, 4 –

це там приймали усіх, хто був у Німеччині, репатріаційний відділ*. І ось ми туди прийшли, а там черга! Мало не на пів-Хрещатика стоїть черга з документами. І ми стоїмо та чекаємо, коли нас приймуть. І ось дивимося: одні виходять зі слізьми, плачуть, одна вийшла, втратила свідомість, а хтось виходить, посміхається – усі по-різному. Пам'ятаю, рано-вранці ми зайняли чергу, а потрапили до нього вже десь годині о п'ятій, о шостій, під кінець дня. Майор Руденко. Я його запам'ятала на все життя, його там називали в черзі Вовкодавом»⁵³.

Репатріанти, які повернулися до міста, зіткнулися з проблемою легалізації власного становища, котру можна образно окреслити у вигляді тріади: житло/прописка – паспорт – робота. Не маєш житла – не отримаєш прописку і паспорт, а без цих документів немає роботи й, відповідно, грошей та, головне, карток на продукти. «Іду я на роботу влаштовуватися, а мене ніде не приймають. [...] Ось ізгой і все. Ото злочинця. А хто не був там, мільйони поклав – ті не злочинці, а ми злочинцями виявилися. Ніде не приймають – посилають у колгосп, у село одне»⁵⁴. І проблема не в тому, що у зруйнованій війною країні не було робочих місць, а в тому, щоб заробити достатньо коштів на прожиток. Оповідачі згадують, що у перші роки їх посилали на важку, некваліфіковану роботу, за яку їм майже нічого не платили: розбирати руїни будівель, допомагати збирати врожай колгоспам, на лісозаготівлю тощо. Часу ж на здобуття кваліфікованої професії майже не було, особливо якщо репатріанти були годувальниками у сім'ї або зовсім не мали рідних.

Майже всі очевидці після повернення додому мали серйозні проблеми зі здоров'ям. Найчастіше вони згадують захворювання шлунка, застуди, інфекції, неврози. Кожен другий опитаний авторкою чоловік був достроково демобілізований з армії за станом здоров'я. Не завжди була можливість отримати кваліфіковану допомогу, особливо якщо ти мав проблеми з пропискою: «У Києві ніяких документів, ніяких довідок у мене немає. Нікуди влаштуватися не можу. Мене лікують своїми засобами. Там було все: чимось мазали мені горло, так це все горло було у таких наривах, усе в ранах. [...] Я мало не віддала кінці. Це смішно. Та мені тоді було не до сміху. Тоді, у той час до лікарів не дуже [зверталися]. Це був 45-й рік»⁵⁵.

Ще більшою проблемою для репатріантів було здобуття вищої освіти. Про шкільну питання не стоїть, ніхто з опитаних не згадав, що виникали якісь труднощі. А от вступити до вишу було складно. І питання не лише в тому, що матеріальна скрута та інші об'єктивні обставини не давали надії навіть думати про навчання – необхідно було працювати, щоб вижити. Існувала неофіційна заборона не брати на навчання репатріантів, особливо у престижні столичні вузи. Колишній військовополонений Леонід К. був виключений із педінституту напередодні отримання диплому: «Грім жажнув у червні 1949-го: коли я вже здав два держіспити з чотирьох, мене з інституту виключили. У наказі значилося: «Через приховування факту біографії під час вступу до інституту». [...] В інституті я був усе ж таки поновлений, допоміг у цьому, як не дивно, парторг інституту, котрий повів мене до міністерства освіти УРСР та майже продиктував текст заяви. Диплом мені видали, але поневіряння мої не закінчилися: мені відмовили у направленні на роботу. «Ми вам політично не довіряємо», – пояснили мені в управлінні кадрами»⁵⁶.

* За адресою вул. Хрещатик, 4 розташовувався міський паспортний стіл УМ НКВС м. Києва.

Проте були й такі репатріанти-кияни, які не скаржилися на своє життя після повернення до СРСР. Говорили, що їм не доводилося приховувати від родичів та колег своє перебування в райху й вони не зазнавали переслідувань чи дискримінаційних дій влади через те, що працювали на ворога. З одного боку, таку протилежну оцінку повоєнної дійсності можна пояснити різним ступенем очікування оповідачів. Для когось достатньо було самого факту повернення у свою родину, батьківський дім, щоб почуватися щасливим. Інші респонденти, котрі прагнули реалізувати власні амбітні плани, досягнути вищого соціального становища у суспільстві, зіштовхнулися з певними обмеженнями, які стосувалися влаштування на роботу, отримання паспорта, вступу до навчального закладу, вибору професії тощо.

У суспільстві, де становище людини визначалося не тільки і не стільки економічними факторами, а переважно наявністю чи відсутністю громадянських та політичних прав і свобод, обмеження в останніх ставало важливою ознакою соціальної стратифікації, індикатором маргінальності, випадіння із суспільного середовища й початком більш глибокого опускання на його «дно». Проте практика показує, що перехідність, притаманна маргінальній спільноті, містить у собі потенцію руху як униз, так і вгору по соціальній драбині. Зворотним боком обмеження прав та соціальних гарантій є зневажання/ігнорування агентами маргіналізованих спільнот установлених поведінкових, культурних і правових норм певного суспільства. Біографії опитаних репатріантів підтверджують, що більшість із них (в усякому разі ті, хто цього прагнув) вдало подолали всі перепони й досягли більш престижнішого (ніж їхні батьки) становища у суспільстві. Незважаючи на цілеспрямовану політику радянської держави на зниження їх соціального та політичного статусу, якщо порівнювати з декларованими гарантіями і з іншими прошарками суспільства, вони активно обходили встановлені обмеження, конформістськи використовуючи надані цією ж владою можливості. В який спосіб це їм удавалося, спробуємо розібратися, скориставшись матеріалами інтерв'ю з очевидцями.

По-перше, варто зазначити декілька типових обставин, що пом'якшували ресоціалізацію. Значно полегшували соціальну адаптацію колишніх оstarбайтерів у повоєнному радянському суспільстві їх наступна служба в армії або робота у військових частинах. Після демобілізації вони користувалися відповідними пільгами, у них не виникало перешкод із вибором місця проживання (в тому числі й повернення до Києва за умови наявності житла), роботи, вони мали пріоритети під час вступу до навчальних закладів. Ще менше підозр виникало у компетентних органів стосовно жінок-оstarбайтерок (на момент бойових дій до весни 1945 р.), котрі могли влаштуватися на роботу до підсобних господарств військових частин або повернутися додому з військовими ешелонами, попутним транспортом і таким чином уникнути реєстрації як репатріантки. Демобілізовані з армії колишні репатріанти або ті, що служили у трудових батальйонах НКЮ, працювали в господарствах при військових частинах, на демонтажі обладнання підприємств у Німеччині, поверталися додому з документами військовослужбовців чи вільнонайманих, а не з довідкою репатріаційної комісії й тому мали можливість не афішувати своє оstarбайтерське минуле та не реєструватися в НКВС і відповідних відділах районних рад.

Найчастіше життєві обставини вимагали від репатріантів більш активних дій, а не просто «плисти за течією». Якщо ти не хочеш повернутися

додому репатріантом, зроби так, щоб тебе не зареєстрували таким. Серед найрізноманітніших варіантів уникнення відповідних органів можна виділити декілька типових способів. Найпростіший і, можливо, досить небезпечний – це втеча з фільтраційного табору, спеціальних ешелонів репатріантів, переховування після прибуття додому. Подібна поведінка особливо характерна для киян, котрим було заборонено повертатися до свого рідного міста. У звітах обласної комісії у справах репатріації неодноразово повідомлялося про виявлення подібних випадків: «Частина репатріантів своєчасно не з'явилася на реєстрацію у м. Київ (деякі такі особи ніде не реєструвалися впродовж року), тепер ось з'явилися в паспортний відділ м. Києва. Їм пропонують з різних причин залишити Київ упродовж 24 годин, яких відділ у справах репатріації й поселяє на постійне місце проживання в області»⁵⁷. Деяким киянам доводилося переховуватися у друзів та знайомих без прописки, роботи й, відповідно, засобів до існування кілька років, доки вдавалося легалізувати своє становище.

Проте найбільш поширеним способом уникнення переслідування було мовчання. Як влучно сказала Олександра Г.: «Тому, звичайно, навіть мої знайомі, з котрими я потім товаришувала, із заводу «Арсенал» – ніхто не знав, що ми були в Німеччині. Тільки знали анкети»⁵⁸. Більшість опитаних респондентів не повідомляли про перебування у райху навіть в офіційних документах, що також було небезпечно й переслідувалося законом. Микола А. з с. Трипілля кілька разів намагався влаштуватися на завод у Києві та отримував відмову. Коли ж він не написав в анкеті, що був у концтаборі Маутгаузен, йому вдалося знайти роботу й вступити до технікуму⁵⁹. Євген Р. мусив змінити німецьке прізвище батька на мамине дівоче. Він переконаний, що ніколи не зміг би стати письменником і доктором гідрогеологічних наук, якби цього не зробив⁶⁰.

Приховування власного минулого було звичною умовою життя у СРСР. І репатріанти тут не стали першовідкривачами – вони використовували вже відомі прийоми й способи. Життєво важливою передумовою легалізації становища, про що вже неодноразово зазначалося, була наявність необхідного особистого документа, тобто паспорта. Для цього використовували всі способи, нерідко незаконні – знайомства, «блат», підкуп посадовців. З опитаних авторкою очевидців тільки один розповів, що його родина зверталася по допомогу до влади. Більшість, якщо виникала така потреба, ішли «обхідним» шляхом. Іванові К., щоб вирватися із села й отримати роботу у районному Василькові, довелося на деякий час виїхати з Київської області: «Я ходжу з цією, з цим свідоцтвом, що я остарбайтер [коротка пауза], ніхто на роботу не бере [коротка пауза]. Із цим свідоцтвом я поїхав на Донбас. Там мій дядько працював на Донбасі. [...] Пішли в Ольгинку, в районний відділ міліції, у паспортний відділ. Марія пішла десь туди до свого знайомого, лейтенанта, котрий був завідувачий паспортним відділом, поговорила. Прийшла до мене, забрала свідоцтво, пішла туди до його, коли й він виходить з нею до мене познайомитися. Каже: «Тобі тільки паспорт чи й військовий квиток?» [сміється]. Я кажу: «І військовий квиток». А він мене питає: «А що писати у військовому квитку: солдат чи офіцер?» [сміється]. Я тут подумав, Боже мій, це ж офіцер, якась перевірка чи щось таке, який же я офіцер [коротка пауза]. Кажу: «Пишіть солдат» [коротка пауза]. Виносить мені паспорт «серпастий, молоткастий», виносить цей військовий квиток, вручає. Я дякую. Ну, вже відчув себе громадянином. І вже зовсім інший, інший [коротка пауза] настрої»⁶¹.

Зміна місця проживання як спосіб приховати небажані факти своєї біографії також зустрічається досить часто у розповідях колишніх репатріантів. В Україні такими регіонами, де «закривали очі» на остарбайтерське минуле, були Західна Україна та Донбас. Можна навіть виділити певну «спеціалізацію» – на Донбасі краще було «зробити кар'єру» на виробництві, а у Західній Україні було легше вступити до вишу. Попередньо наведено чимало різних прийомів киян-репатріантів, щоб подолати заборону на в'їзд до міста й оселитися у столиці радянської України. Абсолютно протилежні заходи вжив батько Валерії К. для того, щоб його дочка, колишня остарбайтерка, могла спокійно закінчити школу та здобути вищу освіту. Він узяв довідку про неї з психіатричної лікарні, спалив її паспорт і переїхав із Києва до провінційного білоруського містечка.

Розглядаючи радянську систему репатріації як соціальну структуру, можна стверджувати, що вона була створена й діяла у першу чергу в інтересах держави. Завдяки їй мільйони працездатних людей повернулися до СРСР та були активно задіяні в економіці країни. Але в більшості випадків замість підтримки і допомоги колишні остарбайтери й військовополонені опинилися під усебічним та всеохоплюючим контролем влади. Найбільш ефективними засобами контролю виявилися не карні, а превентивні заходи: паспортизація, прописка, анкетування, характеристика. Під час прийому на роботу, на навчання, вступу до партії, поїздки за кордон, зміни місця проживання потрібно було заповнювати певні документи, у котрих необхідно було свідчити стосовно власної (чи найближчих родичів) участі у Великій Вітчизняній війні. Ці стандартні питання зберігалися в анкетах відділів кадрів до 1956 р., а для вступу у виш чи виїзду за кордон – до кінця 1980-х рр. Перелічені обставини вказують на довготривалий нагляд за репатріантами (поряд з іншими категоріями позбавленців) у радянському суспільстві, що, своєю чергою, можна сприймати як штучне заниження їх соціального статусу, тобто маргіналізацію. Усі ці заходи майже півжиття тримали колишніх репатріантів під страхом, котрий стримував їх власну ініціативу, обмежував життєві перспективи, можливості вибору й сприяв їх маргіналізації у суспільстві. Про цей страх, як про тяжке випробування, неодноразово згадують очевидці: «Я мовчала багато років. Мовчала, боялася, що рано чи пізно все розкриється. Страх переслідував мене весь час: спочатку мені здавалося, що кожен міліціонер бачить у мені злодія, потім, що дізнаються у школі, а потім – в інституті, що я була у Німеччині, і не дозволять доучитися. Це тривало досить довго. Мабуть, усі ці роки я відчувала провину перед моїми друзями, котрих я не могла навіть шукати, щоб хоча б подякувати за те, що вони зробили для мене, щоб допомогти, якщо їм було важко. Але я мусила мовчати та відчувала себе винною, навіть не знаючи за що»⁶². Отже, необхідною умовою життя в радянському суспільстві було приховування свого «підозрілого» минулого, уміння обійти систему державного контролю.

Біографії колишніх репатріантів показують, що на індивідуальному рівні вони змогли успішно пристосуватися і досягти високого соціального статусу у радянському суспільстві, що свідчить про активну роль особистості в історичних подіях, про існування «збоїв» у відлагодженій системі примусу тоталітарної держави. З іншого боку, як окрема соціальна група зі своїм специфічним досвідом переживання війни, військовополонені та остарбайтери були повністю «нейтралізовані» й витіснені із суспільного середовища СРСР

на противагу, наприклад, учасникам бойових дій чи трудівникам тилу. Позитивні зміни у ставленні до цієї категорії громадян відбулися лише в період становлення незалежності України. Не останню роль у прискоренні цих процесів відіграли гуманітарні виплати урядів ФРН та Австрії колишнім примусовим робітникам. Проте створення відповідних громадських організацій, ухвалення Верховною Радою України у 2000 р. закону «Про жертви нацистських переслідувань» остаточно не зняли негативного іміджу із цих сучасників війни, сформованого у період тоталітаризму.

¹ *Земсков В.* Репатриация перемещённых советских граждан // *Война и общество, 1941–1945: В 2 кн. – Кн.2. – Москва, 2004. – С.346.*

² *Конквист Р.* Большой террор в России. 1918–1923. – Москва, 1990. – 207 с.; *Геллер М.Я., Некрич А.М.* Утопия у власти. – Москва, 2000. – 855 с.; *Хлевнюк О.В.* Политбюро. Механизмы политической власти в 30-е годы. – Москва, 1996. – 294 с.; *Стецовский Ю.И.* История советских репрессий: В 2 т. – Москва, 1997; *Иванова Г.М.* История ГУЛАГа. 1918–1958: социально-экономический и политико-правовой аспекты. – Москва, 2006. – 438 с.; *Епплбом Е.* История ГУЛАГа. – К., 2006. – 511 с.; *Ломагин Н.А.* Неизвестная блокада. – Кн.1 (2-е изд.). – Санкт-Петербург, 2004. – 576 с.; *Шаповал Ю., Пристайко В., Золотарьов В.* ЧК–ГПУ–НКВД в Україні: особи, факти, документи. – К., 1997. – 608 с.; *Політичний терор і тероризм в Україні ХІХ–ХХ ст.: Історичні нариси. – К., 2002. – 952 с.; Вронська Т.В.* Заручники тоталітарного режиму: репресії проти родин «ворогів народу» в Україні (1917–1953 рр.). – К., 2009. – 486 с.

³ *Вронська Т.В.* В умовах війни: життя та побут населення міст України (1943–1945 рр.). – К., 1995. – 83 с.; *Її ж.* Режимно-обмежувальні заходи органів на визволеній території України під час Великої Вітчизняної війни та в перші повоєнні роки // *Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. ст. – Вип.1. – К., 1997. – С.125–142; Її ж.* Феміда воєнної доби і цивільне населення // *Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. ст. – Вип.3. – К., 1999. – С.100–119; Зубкова Е.Ю.* Послевоенное советское общество: политика и повседневность. 1945–1953. – Москва, 1999. – 229 с.; *Фицпатрик Ш.* Повседневный сталинизм. Социальная история Советской России в 30-е годы: голод. – 2-е изд. – Москва, 2008. – 336 с.

⁴ *Толстой Н.* Жертвы Ялты // *Исследования новейшей русской истории. – Париж, 1988. – Т.7; Jacobmeyer W.* Vom Zwangsarbeiter zum Heimatlosen Auslaender. Die Displaced Persons in Deutschland. 1941–1945 // *Kritische Studien zur Geschichtswissenschaft. – Göttingen, 1985. – Bd.65; Bonwetsch B.* Sowjetische Zwangsarbeiter vor und nach 1945. Ein doppelter Leidensweg // *Jahrbuch für Geschichte Osteuropas. – 1993. – Bd.41. – S.532–546; Goeken-Haidl U.* Der Weg zurück. Die Repatriierung sowjetischer Kriegsgefangener und Zwangsarbeiter während und nach dem Zweiten Weltkrieg. – Essen, 2006. – 573 с.; *В боротьбі за Українську державу. – Л., 1992; Земсков В.* Указ. соч. – С.331–359; *Шевяков А.* Репатриация советского мирного населения и военнопленных, оказавшихся в оккупационных зонах государств антигитлеровской коалиции // *Население России в 1920–1950-е годы: численность, потери, миграции: Сб. науч. тр. – Москва, 1994. – С.195–222; Полян П.* Жертвы двух диктатур: Жизнь, труд, унижения и смерть советских военнопленных и остарбайтеров на чужбине и на родине. – 2-е изд. – Москва, 2002; *Коваль М.* Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939–1945 рр.). – К., 1999. – С. 170–196; *Буцько О.* Репатриція українських громадян (1944–1946 рр.) // *Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. пр. – Вип.1. – К., 1997. – С.143–158; Гальчак С.* На узбіччі суспільства: Доля українських «остарбайтерів» (Поділля, 1942–2007 рр.). – Вінниця, 2009. – 768 с.; *Пастушенко Т.* Остарбайтери з Київщини: вербування, примусова праця, репатриція. – К., 2009. – 282 с.

⁵ Рязьських Є. Проблема ресоціалізації репатріантів у воронезьких проектах усної історії // Схід – Захід. – Вип.11/12. – Х., 2008. – С.236–242; Гальчак С. Указ. праця.

⁶ Полян П. Указ. соч. – С.359, 367.

⁷ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф.Р-2. – Оп.7. – Спр.5820. – Арк.54.

⁸ Детальніше про метод усної історії див.: Україна модерна. – К., 2007. – Ч.11; Схід – Захід. – Вип.11/12; Грінченко Г. Усна історія: Методичні рекомендації з організації дослідження. – Х., 2007.

⁹ Див.: Hitlers Sklaven. Lebensgeschichte Analysen zur Zwangsarbeit im internationalen Vergleich. – Wien, 2008 (www.zwangsarbeit-archiv.de).

¹⁰ Імена замість номерів: Книга пам'яті для в'язнів концтабору Дахау: Буклет міжнародної пересувної експозиції. – Мюнхен, 2009. – 85 с.

¹¹ «...То була неволя»: Спогади та листи остарбайтерів. – К., 2006. – 544 с.; «Прошу вас мене не забувати»: усні історії українських остарбайтерів. – Х., 2009. – 205 с.

¹² 1941 год: В 2 кн. (Россия. XX век. Документы). – Кн.2. – Москва, 1998. – С.472–473.

¹³ Цит. за: Вронська Т.В. Феміда воєнної доби... – С.105–106.

¹⁴ Там само. – С.102.

¹⁵ Вронська Т.В. Заручники тоталітарного режиму... – С.45.

¹⁶ Там само.

¹⁷ Там само.

¹⁸ Див. детальніше: Вронська Т.В. Феміда воєнної доби ... – С.100–119.

¹⁹ Попов В.П. Паспортная система в СССР (1932–1976) // Социс. – 1995. – №8. – С.7.

²⁰ Там же.

²¹ Полян П. Указ. соч. – С.338–339.

²² Правда. – 1944. – 11 листопада.

²³ Гальчак С.Д. Указ. праця. – С.618. Серед найбільш важливих постанов: «О порядке назначения и выплаты пенсий военнослужащим, которые получили инвалидность во время пребывания на службе в Красной армии, на флоте и в плену» (9 липня 1946 р.), «О порядке назначения и выплат государственной помощи многодетным и одиноким матерям, репатрированным в СССР» (19 вересня 1946 р.).

²⁴ Державний архів Київської області (далі – ДАКО). – Ф.Р-880. – Оп.2. – Спр.34. – Арк.58.

²⁵ Там само.

²⁶ Постанова ДКО №6457 сс від 28 серпня 1944 р. «Об организации приёма возвращающихся на родину советских граждан, насильно уведённых немцами, а также по разным причинам оказавшихся за пограничной линией между СССР и Польшей», постанова РНК СРСР №116-344 сс «О советских военнопленных и насильственно уведённых немцами советских гражданах, находящихся на территории Франции и Италии».

²⁷ Постанова РНК СРСР №1315-392 с від 4 жовтня 1944 р. «О деятельности Уполномоченного Совета Народных Комиссаров СССР по делам репатриации граждан СССР из Германии и оккупированных ею стран», постанова РНК СРСР №1482-456 с від 23 жовтня 1944 р. «Об утверждении Положения об Управлении Уполномоченного Совета Народных Комиссаров СССР по делам репатриации граждан СССР из Германии и оккупированных ею стран».

²⁸ Полян П. Указ. соч. – С.362.

²⁹ Там же. – С.363.

³⁰ Там же.

³¹ Постанова РНК УРСР від 13 січня 1945 р. №69 «Про організацію обласних пересильних пунктів».

- ³² Государственный архив Российской Федерации. – Ф.9401. – Оп.2. – Д.68. – Л.229–230 (копію документа надано Т.В.Вронською).
- ³³ ЦДАВО України. – Ф.Р-2. – Оп.7. – Спр.3025. – Арк.127–127 а.
- ³⁴ Земсков В. Указ. соч. – С.343–344.
- ³⁵ Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі – ГДА СБУ). – Ф.16. – Оп.7 (1948). – П.4. – Т.9. – Арк.19.
- ³⁶ Наказ міністра внутрішніх справ СРСР від 30 березня 1946 р. «Об организации централизованного оперативного учёта репатриированных советских граждан».
- ³⁷ ГДА СБУ. – Ф.16. – Оп.7 (1948). – П.4. – Т.14. – Арк.237.
- ³⁸ Земсков В. Указ. соч. – С.343–344.
- ³⁹ Ковальський М., Ченцов В. Полиновий присмак чужини: документи про долю мешканців Дніпропетровщини, депортованих гітлерівцями на примусові роботи в Німеччину // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 1995. – №1/2. – С.60–68; *Іх же*. «Фільтраційні справи» – невідоме джерело державних архівів // Архіви України. – 1993. – №1/3. – С.35–44.
- ⁴⁰ Більш детально про паспортну систему: Попов В.П. Указ. соч.; Вронська Т.В. Режимно-обмежувальні заходи...; Вронська Т.В., Кульчицький С.В. Радянська паспортна система // Укр. іст. журн. – 1999. – №3, 4.
- ⁴¹ Полян П. Указ. соч. – С.359.
- ⁴² Цит. за: Вронська Т.В. Режимно-обмежувальні заходи... – С.139.
- ⁴³ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). – Ф.1. – Оп.23. – Спр.4351. – Арк.24.
- ⁴⁴ ЦДАВО України. – Ф.Р-2. – Оп.7. – Спр.3018. – Арк.66.
- ⁴⁵ Попов В. Паспортная система советского крепостничества // Новый мир. – 1996. – №6. – С.16–17.
- ⁴⁶ Посилання на цей наказ є в листуванні відділу у справах репатріації при РНК УРСР та Управління міліції НКВС УРСР м. Києва: ЦДАВО України. – Ф.Р-2. – Оп.7. – Спр.3018. – Арк.220, 253, 255.
- ⁴⁷ ГДА СБУ. – Ф.16. – Оп.7. – №4 (1948). – Спр.11. – Арк.117.
- ⁴⁸ ДАКО. – Ф.Р.-880. – Оп.2. – Спр.68. – Арк.13.
- ⁴⁹ Вронська Т. Режимно-обмежувальні заходи... – С.139.
- ⁵⁰ ЦДАВО України. – Ф.Р-2. – Оп.7. – Спр.5820. – Арк.54.
- ⁵¹ Там само. – Арк.8.
- ⁵² Там само.
- ⁵³ Архів Східного інституту українознавства ім. Ковальських. International Slave and Forced Laborers Documentation Project: інтерв'ю FL032. Запис 12.05.2005, м. Київ.
- ⁵⁴ «...То була неволя»... – С.371.
- ⁵⁵ Особистий архів Т.В.Пастушенко. Проект «В'їзд репатріантів до Києва заборонено». Повоєнне становище колишніх примусових робітників у радянському суспільстві». Інтерв'ю. Запис 09.02.2009, м. Київ.
- ⁵⁶ Котляр Л. Моя солдатська судьба // Голокост і сучасність: студії в Україні і в світі. – 2008. – №1 (3) – С.131.
- ⁵⁷ ДАКО. – Ф.Р.-880. – Оп.2. – Спр.18. – Арк.196.
- ⁵⁸ Архів Східного інституту українознавства ім. Ковальських. International Slave and Forced Laborers Documentation Project: інтерв'ю FL005. Запис 22.12.2005, м. Київ.
- ⁵⁹ Особистий архів Т.В.Пастушенко. Проект «Українські в'язні концтабору Маутхаузен: свідчення тих, хто вижив». Інтерв'ю з Миколою А. Запис 18.03.2008, с. Трипілля, Київська обл.
- ⁶⁰ Архів Східного інституту українознавства ім. Ковальських. International Slave and Forced Laborers Documentation Project: інтерв'ю FL027. Запис 22.04.2005, м. Київ.

⁶¹ Там само: інтерв'ю FL015. Запис 26.01. та 8.02.2006, м. Київ.

⁶² «...То була неволя»... – С.194.

In given article the status of former Ostarbeiters and Prisoners of War in post-war Soviet society is studied on the example of repatriates in Kyiv. The functioning of Soviet system of supervision and political control and their ways of adaptation is researched through exploring of the procedure of getting the permissions to live in Kyiv and other methods of legalization of repatriates in the capital city of Ukraine.

***

М.В.Скржинська*

РЕЛІГІЙНІ РИТУАЛИ В АНТИЧНИХ ДЕРЖАВАХ ПІВНІЧНОГО ПРИЧОРНОМОР'Я

У статті розглянуто свідчення про відправлення релігійних ритуалів у грецьких колоніях, що існували в античну добу історії на півдні сучасної України. Автор описує різноманітні жертвоприношення, урочисті процесії, культові співи й танці тощо.

Кожен громадянин Тіри, Ольвії, Херсонеса та міст Боспорського царства дотримувався різноманітних релігійних ритуалів. Про них можна дізнатися, вивчаючи знайдені під час розкопок написи й інші археологічні пам'ятки. Їх слід зіставляти з усім відомим в інших джерелах про релігійні ритуали древніх греків. Адже вони вважали, що добре організований обряд богослужіння є запорукою прихильного ставлення бога до тих, хто здійснив ритуал.

Вітчизняні й зарубіжні вчені присвятили чимало праць релігії еллінів, які населяли північні береги Чорного моря з кінця VII ст. до н.е. і до присмерку античності¹. Однак у цих працях мало уваги приділено виконанню релігійних ритуалів та їх суттєвій ролі у щоденному житті. Адже греки виконували культові обряди в буденні й святкові дні, вдома та біля вівтарів на відведених для них освячених місцях у містах і в їхній сільській окрузі, і в такий спосіб виражали своє благочестя. У цьому полягала одна з кардинальних відмінностей людини античності від наших сучасників, котрі, сповідуючи різні релігії, звертаються до Бога переважно зі словесною молитвою².

При заснуванні нового поселення, колоністи, визначивши його територію, розмежовували землі для різних потреб й одразу ж виділяли теменоси – священні ділянки для проведення релігійних ритуалів. Спочатку там стояли лише нашивдуруч споруджені вівтарі, а пізніше на багатьох теменосах будували храми, що вважалися домівкою бога. На відміну від сучасних церков, мечетей і синагог, куди люди приходять молитися і відзначати релігійні свята, всі обряди в античності відбувалися не всередині храму, а на відкритому повітрі біля вівтарів. Для шанування божества в ряді випадків споруджували лише вівтар на священній ділянці.

* Скржинська Марина Володимирівна – д-р іст. наук, ст. наук. співроб. Інституту історії України НАНУ.